

Hozzászólás a marxista anyagfogalomról megindult vitához

Ném kívánok a vitában felmerült valamennyi kérdéshez hozzászólni, csupán néhány olyan logikai problémáról szeretném elmondani véleményemet, amelyeket a továbbhaladás szempontjából fontosnak tartok.

Sipos elvtárs annak idején a vitát elindító cikkében (Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához. Magyar Filozófiai Szemle, 1960/3. sz. 451. o.) kérdésessé tett az anyagfogalommal és az anyag-tudat viszonnal kapcsolatban néhány meggyökerezett, általánosan elfogadott elképzelést. Mint kiderült, nem haszontalanul. Amit elmondott — noha voltak már előzményei a nemzetközi irodalomban — meglehetősen élénk visszhangot keltett hazai filozófiai körökben. Akadtak, akiknek inkább csak a kedélyét mozgatta meg a cikk, de az érdeklődők nagy részét a témában való komolyabb elmélyedésre készítette. És ez már egymagában is érdem. Az első írásbeli hozzászólás (Gondi József: Vulgármaterialista hibák, vagy következetes monizmus. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/2. sz. 230. o.) lényegében mondva csinálnak nyilvánította a problémákat, és a marxizmus eltorzításának a megoldási kísérletet. Pedig, azt hiszem, elég nyilvánvaló, hogy amit Sipos elvtárs a hazai irodalomban először próbált megtenni, és amihez utána többen is csatlakoztak, annak elsődleges célja még csak nem is a marxista anyagfogalom továbbfejlesztése volt (még kevésbé a „visszafejlesztése”), hanem elsősorban — s ez igen természetes igény és törekvés — a rendelkezésünkre álló, az általunk lépten-nyomon használt fogalmak, tételek összefüggéseinek következetes végiggondolása, többoldalú tisztázása, nem utolsósorban logikus rendberakása. Szégyen, hogy nyilvánvalóan alapvetően helyes cél, hiszen az anyagfogalom bármilyen vonatkozásának kidolgozásához vagy továbbfejlesztéséhez elengedhetetlen az olyan alapösszefüggések, általános filozófiai problémák átgondolása, megnyugtató tisztázása is, mint pl. az, hogy jogosult-e egyáltalán az ontológiai megközelítés, s ha igen, milyen összefüggés van az ismeretelméleti és az ontológiai aspektus között, olyan érdekes és fontos kérdések megválaszolása mellett, mint pl. hogy milyen ismertetőjegyeket tartalmaz ontológiai szempontból az anyagfogalom, amely probléma megoldása pedig aligha független a korszerű szaktudományos ismeretektől.

E kérdések logikus átgondolása és sokoldalú elemzése, mint a vitában is kiderült, egyáltalán nem könnyű feladat. Sipos elvtársnak a legfontosabb dologban — abban, hogy tiltakozott a lenini anyagmeghatározás abszolutizálása ellen —, úgy vélem, teljesen igaza volt. Gondi elvtárs mereven elutasító válaszcikkével határozottan nem értek egyet, de úgy gondolom, a Sipos elvtárs által felvázolt álláspontban volt némi logikai tisztázatlanság és ebből fakadó bizonytalanság, amely a válaszcikkében is megmaradt, sőt, úgy érzem, ott kísért a további hozzászólásokban is.

A magam részéről igen szerény igényekkel lépek fel. Néhány problémára, ellentmondásra szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket véleményem szerint az eddigi vitacikkek nem oldottak meg, sőt esetleg nem is fogalmaztak meg világosan. Megjegyzéseim ezért elsősorban kritikai jellegűek, a kérdések megoldásának szerintem lehetséges útját is legfeljebb csak vázolják.

1.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg, mi is a probléma logikai szempontból. Úgy gondolom, egy igen egyszerű kérdésbe sűrítendő: *Hány anyagfogalommal operál a dialektikus materializmus*, azaz egy vagy két anyagfogalomra van-e szüksége a marxista filozófiának ahhoz, hogy mindenoldalúan, minden lehetséges szempontból ellentmondás mentesen oldhassa meg az alapvető filozófiai problémákat?

A kérdés az anyagfogalom (vagy fogalmak) logikai szerkezete szempontjából nyilván nem közömbös, de világnézeti megfontolások is szükségessé teszik, hogy egyértelműen és helyesen feleljünk rá.

A vitáikból az derül ki, hogy a kérdésre nem is olyan könnyű válaszolni. Ennek bizonyítására elég összehasonlítani azt a két álláspontot, amely Sipos elvtárs és Földesi elvtárs cikkéből (A marxista anyagfogalom meghatározásának problémáiról. Magyar Filozófiai Szemle, 1963/6. sz. 1122. o.) erre vonatkozóan kifejezhető.

Sipos elvtárs több helyen világosan kimondja az *egységes* filozófiai anyagfogalom kidolgozásának, méghozzá dialektikusabb, többoldalú kidolgozásának igényét. Álláspontja ezért *első pillantásra* igen egyértelmű: a marxista filozófiának *egy* anyagfogalma van (és többre nincs is szüksége). A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű. Mert éppen Sipos elvtárs vitaindító, majd válaszcikke (Kérdések, amelyek elől nem lehet kitérni. Az anyag és a tudat dialektikus viszonyának kérdéséhez. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/5. sz. 783. o.) veti fel, hogy az ismeretelméleti szempont nem abszolutizálható, hanem szükség van az anyag—tudat viszony ontológiai aspektusának „rehabilitálására” is. Ez pedig óhatatlanul felveti az emberben azt a kérdést, ha ez így van, milyen is lesz ennek az anyagfogalomnak a belső logikája, hogyan egyeztethetők össze ezek a különböző vonatkozások *egy* fogalomban, sőt egyáltalán összeegyeztethetők-e?

Sipos elvtárs nem fogalmazza meg ezeket a logikai kérdéseket explicite, hiszen tulajdonképpen nem is ebből a szempontból közelíti meg a problémát. Ő mindenekelőtt azt emeli ki, hogy az elmúlt években a világ anyagi egységének ontológiai tételét elhanyagoltuk, az anyag—tudat viszonyt egyoldalúan értelmeztük, az ismeretelméleti szembeállítás és az ontológiai egység viszonyát nem bolygattuk. Ennek következtében — írja — „az anyag fogalma elhomályosult”, és az anyag—tudat viszony felfogásában egy sajátos dualizmus alakult ki. Az egyoldalúság hibás és tarthatatlan voltát elsősorban *történeti* érvekkel bizonyítja. Elemzi az anyagfogalom tartalmát, történeti kialakulását, változásait, és ennek során kimutatja, hogy az elsődlegesen a természetfeletti világ képzetét tagadó, a világot mint totalitást megragadó ontológiai kategória volt, amelybe a tudat mint az egyik sajátos anyagi jelenség, vitathatatlanul beletartozott. A tudat minőségi sajátosságai vezettek el — történetileg később — az anyag—tudat viszony ismeretelméleti aspektusának kialakulásához és ezzel az anyagfogalom módosulásához.

A problémának ez a történeti, tartalmi megközelítése feltétlenül indokolt, itt azonban a kérdés logikai vonatkozásai — amelyek implicite egy történeti-tartalmi megközelítésben is elkerülhetetlenül „benne vannak” — nem teljesen tisztáztak.

Először is nézzük meg, hogyan „vannak benne” a logikai kérdések abban, amit Sipos elvtárs elmond?

Amiből kiindul, végső soron egy logikai jellegű kifogás is: A dialektikus materializmus monista filozófia, a tudat és anyag merev szembeállításra viszont ellentmond ennek. A hiba gyökere — mondja Sipos elvtárs —, hogy nem tárták fel az anyagfogalom és az anyag—tudat viszony dialektikus természetét.

Milyen ez a dialektikus viszony Sipos elvtárs szerint?

A világ anyagi egységére vonatkozó tétel egy olyan anyagfogalomra épül, amely a világmindenséget mint totalitást öleli fel, a világ jelenségeit tehát létezésük, egységes természetük szempontjából, ontológiai szempontból általánosítja. Lenin viszont, a tudat differencia specifikációjának, tartalmi sajátosságának vizsgálatából kiindulva, mint a tudatunkban visszatükröződő objektív realitást határozza meg, azaz ismeretelméleti szempontból.

Hogyan lehet mármost a két szempontot összeegyeztetni?

Sipos elvtárs több kijelentéséből az derül ki, hogy ő az ontológiai anyagfogalmon belül keresi az ismeretelméleti megfogalmazás helyét, ezek szerint tehát az a bizonyos dialektikus viszony *egy* egységes anyagfogalom: *belső* dialektikája.

A baj az, hogy amit a két aspektus történeti egységének bizonyításául elmond, az ellentmondani látszik ennek a felfogásnak.

Az anyag fogalmának fejlődése egy bizonyos fokon azt jelenti, mondja, hogy „az anyag fogalma, amely eredetileg a képzeletbeli túlvilággal szembeállított valóságos világot jelöli, felveszi a szubjektummal szembenálló és a benne tükröződő objektumnak, az objektív valóságnak jelentését is.” Vagyis az anyag fogalma ismeretelméleti tartalmat is kap, az anyag egységes filozófiai fogalma tartalmilag *bővül*. De ez a fogalomváltozás — ismét Sipos elvtárs szerint — „a valóságos világ (a „lét”, az „anyag”) és az ezt tükröző érzetek, gondolkodás szembeállításával jár együtt”. E felfogással kapcsolatban azonban óhatatlanul felvetődik a kérdés: Vajon így valóban csak fogalmon belüli változásról van-e szó, vagy pedig arról, hogy a materialista anyagfogalomból történetileg kinő, vagy inkább leválik róla egy másik anyagfogalom? Hiszen az első — az ontológiai — megfogalmazás

a világ totalitására vonatkozott, a második azonban már nem a mindenségre, hanem csak egy terjedelmileg szűkebb egészre. Nemcsak tartalmi, terjedelmi változás is létrejött a fogalomban, hiszen először úgy határoztam meg mint a tudatot is magabazáró realitást, másodszor pedig úgy mint a tudatot *magába nem foglaló* (vele szembenálló) realitást. Hogyan jelenthet ez logikai egységet egy fogalmon belül? Megoldja-e a logikai ellentmondást, ha azt mondom, hogy itt különböző vonatkozásokról — pontosabban: ezek dialektikus egységéről — van szó, és hogy az egyik vonatkozás átvetet a másikba és viszont? Ezekre a kérdésekre Sipos elvtárs cikkeiben nem találunk választ.

Az egész problematikát távolról sem Sipos elvtárs cikkének elmarasztalására vetetem fel. (Írása nem is azzal az igénnyel lépett fel, hogy minden vonatkozásban kidolgozza a problémát, és egy vitaindító cikkben — amelyben sok jó gondolat és értelmes kérdés-feltevés van — az is hasznos, ami a megoldatlanságával hívja magára a figyelmet.) Egyébként azt, hogy a témával kapcsolatban fontos kérdések logikailag tisztázatlanul élnek a köz-tudatban, nem is én fedeztem fel először. (Most nem a marxizmus tomista és más ellenfeleinek „felfedezőseire” gondolok.) Végeredményben ezzel a problémával foglalkozik az a Tugarinov-cikk is, amelyet Sipos elvtárs is említ és bírál. Ha Tugarinov nem is fogalmazza így meg, de vajon nem a logikai kettősség megoldásának igénye készteti-e arra, hogy az anyag—tudat viszony elemzésekor az anyag fogalma inellett bevezesse a lét fogalmát is? (Persze más kérdés, hogy ez-e a megoldás; egyetértek Sipos elvtárral abban, hogy nem.) Tehát a probléma fennáll, és nem lehet megkerülni. Erre utal Gondi elvtárs cikke is. És úgy gondolom, ez a belátás indította Földesi elvtársat is arra a teljesen jogos törekvése, hogy a kérdést logikai oldaláról közelítse meg.

Lássuk most, milyen eredményre vezetett egy ilyen kifejezetten logikai vizsgálat?

Földesi elvtárs egyetért Sipossal abban, hogy a sokszor idézett lenini anyagmeghatározás abszolutizálása helytelen, s arra az álláspontra helyezkedik, hogy azt tovább kell fejleszteni. Ha ugyanis ezt tekintjük az anyag filozófiai fogalmának, akkor, mint ezt részletesen ki is mutatja, logikai ellentmondásba kerülünk a marxista filozófiának azzal az alaptételével, mely szerint a világon nincs más, mint a mozgó anyag. Földesi elvtárs szerint: „Mindebből elkerülhetetlenül következik, hogy a dialektikus materializmus tanításának *egésze* egy olyan anyagfogalmat is igényel, amelyben az anyagot nem az emberi tudattól való elkülönítés segítségével határozzuk meg.” A lényeg tehát: szükség van az ún. ismeretelméleti anyagfogalom mellett *egy másik* anyagfogalomra is. Ezt azzal bizonyítja, hogy az ontológiai megközelítés eredménye az ismeretelméletinél mindenképpen logikailag szélesebb terjedelmű fogalom, a kétféle meghatározást ezért semmiképpen sem lehet mechanikusan egyesíteni, összevonni. Álláspontjából nyilvánvalóan következik, hogy a két anyagfogalom logikailag különböző lesz ugyan, de önmagában egyik sem ellentmondásos. Természetesen nem létezhetnek egymás mellett — logikai elszigeteltségükben —, de erről nincs is szó, mondja, mert a két meghatározás közötti ellentmondás nem logikai jellegű: viszonyuk „az anyag és a tudat dialektikusan ellentmondásos természetét tükrözi”, az ellentmondás nem egy és ugyanazon vonatkozásban áll fenn.

Az egyik álláspont szerint tehát az anyag egységes marxista filozófiai fogalmát kell kidolgozni (több szempotból), a másik szerint kettőt (egymás mellett).

A kérdés most tehát az, hogy melyik a helyes álláspont, és mi a teendőnk?

Előrebocsátom, hogy véleményem szerint nem két filozófiai anyagfogalmat kell kidolgozni, mert „egymásmellettségük” csak viszonyuk logikai tisztázatlanságának leplezése lenne. Egységes anyagfogalmat kell tehát kialakítani. Ehhez azonban előbb a fogalom ontológiai és ismeretelméleti vonatkozásainak egymáshoz való viszonyát logikailag is tisztázni kell. Mivel azonban ezt az utóbbi feladatot, úgy gondolom, nem lehet megoldani, ha a kidolgozást a fogalom meghatározásának feladatára korlátozzuk, sőt, ha egyáltalában ragaszkodunk ahhoz, hogy az anyagfogalmat definiálnunk kell, a válasz bizonyításához az anyagfogalom definiálásának problémáit is meg kell vizsgálnunk. Ezért a következőkben erről az oldalról — a meghatározás felől — közelítjük meg a kérdést.

2.

Előre szeretném bocsátani a következőket: Mint az előbbiekből már kitűnt, osztom Márkus elvtárs azon felfogását, hogy az anyagfogalom kidolgozásának problémáit ne szűkítsük le a meghatározás kérdésére. (A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről. Magyar Filozófiai Szemle. 1962/6. 919. o.) Meggondolandónak tartom Márkus elvtársnak azt a véleményét, hogy nincs is feltétlenül szükség a filozófiai anyagfogalom meghatározására. Teljes mértékben elfogadom azt, hogy pillanatnyilag nem áll rendelkezésünkre az anyagfogalomnak semmiféle „*kész*” meghatározása.

Ebben a kérdésben tehát nem értek egyet Földesi elvtárs álláspontjával. Ezt az egyet nem értést azonban kissé differenciálni kell. Abban például, úgy gondolom, igaza van Földesi elvtársnak, hogy elmarasztalja Márkust azért, mert jóformán semmiféle érvet nem hoz fel a meghatározás szükségessége ellen. Nézzük meg azonban az ő érvét. Az ugyan igaz, hogy nem másodrangú, nem mellőzhető szempont a világnézeti igény sem — a filozófia világnézeti tudomány, alapfogalmai tisztázottságának, egyértelműségének tehát lényeges szerepük van a világnézeti harcban. De vajon ez feltétlenül a meghatározás szükségessége mellett szól? Szerinte igen.

Az anyag alap kategória a filozófiában. Semmitmondó, üres fogalom lenne, ha a szaktudományok eredményeire alapszólva nem töltenek meg tartalommal. Persze nem arról van szó, hogy tartalmát bármelyik szaktudománytól vagy szaktudomány csoporttól készen kapná. Az egyes mozgásformákat tanulmányozó tudományok eredményeit a filozófiának ahhoz, hogy egy általános érvényű, tartalmas anyagfogalommal rendelkezze, nyilván fel kell dolgoznia, s a feldolgozás szempontjai — mint amilyen mindjárt az általános érvényűségre törekvés is — sajátosan filozófiaiak. Az anyagfogalom *kidolgozására*, azaz lényeges jellemzői kiválasztására, a különböző vonatkozások feltárására, a tartalmi kapcsolatok, a logikai összefüggések tisztázására tehát feltétlenül szükség van. A világnézeti harc szempontjából is.

Mindez azonban így, ahogy van (tehát a fogalom tisztázottságának, kidolgozottságának igénye) nem csak és nem közvetlenül a meghatározás kérdése. Úgy gondolom, ezt Földesi elvtárs is elismeri. — De közvetve sem feltétlenül az, azaz nem igényli feltétlenül azt is. Az anyagnak olyan jellemzésébe, amely az adott tudomány minden fontos tételével összhangban van, ezek és a többi alapfogalmak segítségével tartalmilag, sokoldalúan és persze logikusan, egyértelműen jellemezhető, amelyre gondolatilag meggyőződve van felépítve egy, a valóság bonyolult összefüggéseit is feltáró filozófiai rendszer, nem köthet bele eredményesen sem Wetter, sem mások, akkor sem, ha nem definíció, hanem kevésbé egyszerű, de mélyrehatóbb és éppen ezért talán nehezebben kezelhető tartalmi kifejtés.

Mint látjuk, a világnézeti megfontolásokból nem következik szükségszerűen az anyagfogalom *meghatározásának* szükségessége. Az anyagfogalmat érintő összefüggések tisztázása azonban igen.

Ezt viszont, hogy ti. az anyagfogalom több szempontból való „jellemezése”, azaz átfogó vizsgálata, méghozzá a különböző szempontok egymást kiegészítő, tehát logikusan tisztázott összefüggéseinek kidolgozása szükséges, Márkus álláspontja nem tagadja. És így Földesi elvtársnak abban nincs igaza, hogy ez az álláspont annak a következtetésnek a veszélyét foglalja magában, hogy ne foglalkozzunk többé az anyagfogalom *problémáival* sem.

Mindebből tehát az következik, hogy a világnézeti jellegre vonatkozó érv önmagában nem elegendő a meghatározás általában vett szükségességének bizonyítására. Elhisszük, hogy egy jó anyagmeghatározás célszerű, kényelmes és hasznos lehet a világnézeti harcban, de nem feltétlenül szükséges.

Ezek után lássuk a dolgot a *jelenleg* rendelkezésünkre álló anyagmeghatározás(ok) szempontjából. Földesi elvtárs ugyanis nemcsak azt kívánja bizonyítani, hogy (a filozófia világnézeti jellege következtében) *szükségünk van* az anyag meghatározására, hanem azt is kijelenti, hogy jogosulatlan az megállapítás, miszerint „az anyag eddigi meghatározásai nem definíciók”, hiszen eleget tesznek a definíciók azon alapkövetelményének, hogy egyértelműen tisztázzák egy adott terminus jelentését más terminusok segítségével. Ezt Földesi elvtárs szerint Márkus is elismeri azzal, hogy az engelsi és lenini megállapításokról (bár jellemzéseknek minősíti őket) megjegyzi, hogy összhangban vannak egymással, így pedig, mondja Földesi, joggal vetődik fel a kérdés, miért ne tekinthetnénk e két jellemzést egy meghatározás két részének?

Ebben a fejtegetésben, úgy érzem, két dolog sántít.

Ami a dolog második részét — a Márkussal kapcsolatos megállapítást — illeti: Világos, hogy Földesi elvtárs is feltételez (hiszen ír erről) egy meghatározott (dialektikus) összhangot az ontológiai és az ismeretelméleti meghatározás között. Ennek ellenére ő bizonyítja be, hogy miért *nem* lehetnek ezek egy meghatározás két része. Ilyen alapon Márkus is elismerheti az összhangot, anélkül, hogy feltétlenül következtetlenné kellene lennie a jellemzések összefüggésére vonatkozó véleményében.

De ez a kevésbé izgalmas kérdés, ebből itt csak az az érdekes, milyen következményekkel jár, illetve nem jár az összhang elismerése. A lényeges a dolog első része, az, hogy az engelsi, illetve a lenini megállapítás valóban eleget tesz-e a definíció követelményének.

Azt hiszem, hogy ekkor második részében — szándéka ellenére — végeredményben ismét csak Földesi elvtárs bizonyítja be azt, hogy nem. Mégpedig a következőképpen.

A meghatározásnak, mint láttuk, szerinte is egyértelműen tisztázni kell a definiálandó fogalom jelentését. A marxista filozófia alapkategóriájáról lévén szó, az egyértelmű tisztázottság világnézetileg is jelentős. Ez az egyértelműség, Földesi elvtárs szerint is, azt is kell jelentse, hogy a fogalom jelentését első logikai ellentmondásoktól mentesen kell tisztázni. A sokat idézett lenini meghatározás az anyag fogalmát csak egy bizonyos vonatkozásban, az anyag és tudat ismeretelméleti viszonya szempontjából közelíti meg. Kiderül viszont, hogy az ismeretelméleti vonatkozás ellentmondásos kapcsolatban van az ontológiával — amely pedig világnézetileg is igen fontos és nem elhanyagolható aspektus —, és így e kapcsolatot igen nehéz logikailag megragadni. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy az ismeretelméleti meghatározás szükségképpen egyoldalúan egyszerűsít, mert egy vonatkozást emel ki — ez többé-kevésbé minden meghatározásra jellemző lehet —, hanem arról (és ez már nem jellemző a meghatározásokra), hogy ha „az anyag” definíciójának tekintem, akkor megmerevíttem, ha úgy tetszik, logikailag szentesíttem az anyag és a tudat szembenállását, amely ismeretelméleti szempontból különösen hangsúlyos, de a viszonyoknak mégiscsak az egyik oldala, és így egyszerűen nem lehet kiemelni, önmagában venni anélkül, hogy logikai és világnézeti ellentmondásokba ne keverednénk. Ki kell hát egészíteni a lenini meghatározást az ontológiai egységet hangsúlyozó ismertetőjegyekkel? Mert arról természetesen nincs szó, hogy az ismeretelméleti aspektust a lomtárba kellene vetni; a filozófiai anyagfogalmat az anyag—tudat viszony megkerülésével nem lehet tisztázni, tehát az ismeretelméleti vonatkozásokat sem lehet félretenni. (Sak hogy ezt a kiegészítést éppen az anyag—tudat viszony sajátosságai nehezítik. Ellentmondásos ismertetőjegyek egymás mellé rakása (ahogyan Földesi elvtárs mondja: az ontológiai és ismeretelméleti meghatározás mechanikus egyesítése) viszont legfeljebb sokoldalú logikai ellentmondást eredményezhet. Persze, ha az ellentmondásoknak reális alapjuk van, ki lehet fejteni őket, fel lehet tárti, ki lehet bogarzni kapcsolataikat. De Földesi elvtárs is jól látja, hogy ez már nem fér bele egy definícióba, hanem jóval több nála, s így nem változtat azon a helyzeten, hogy „a meghatározás” belsőleg ellentmondásos marad, és így igen nagy súlyt fektet (ha ugyan fektet) abba a világnézeti harcban is, amely a létét állítólag indokolja. Pontosabban: az ilyen definíció nem definíció, mert nem tisztázza egyértelműen az adott fogalom jelentését.

Egy egységes filozófiai anyagfogalom meghatározásával ezek szerint nem rendelkezünk. Az ismeretelméleti önmagában logikai ellentmondásokhoz vezet. Kidolgozott ontológiai meghatározásunk nincs; ezt a legtöbbben nem is vitatják, végeredményben Földesi elvtárs is azt a kérdést feszegeti, *hogyan* kell kidolgozni. Annyit mindenesetre máris látni, hogy az ontológiai megközelítésen általában olyan szempontot értenek, amelyben a hangsúly a világ anyagi *egységének* problémáin van. Egy ilyen, tisztán ontológiai „meghatározás” viszont nyilván hasonló problémákat hordoz majd, mint az ismeretelméleti. Vagy túlságosan semmitmondó lesz (és akkor minek?), vagy ellentmondásokhoz vezet, nem tisztázza egyértelműen a fogalom jelentését. Ahhoz pedig, hogy az ellentmondásokat a logikai tisztázás érdekében feloldjuk, azaz a különböző vonatkozások egységét is feltárjuk, a meghatározás logikai eszközei (legalábbis a mai eszközei) nem elegendők.

Azt hiszem, mindabban, amit eddig leírtam, nincs egyetlen gondolat sem, amely lényegét tekintve eltérne attól, vagy ellentmondana annak, amit Földesi elvtárs is elmondott. Egészen pontosan: csak annyiban tér el, hogy explicite fogalmaztam meg az elmondottakból folyó következtetéseket. Hogy miért volt akkor mindezer szükség? A folytatás miatt.

Azért, mert szerintem a végső konklúzió ezek után magától értetődően az, hogy az anyag eddigi „meghatározásai” nem meghatározások — ez azonban nem „degradálása” sem az anyagfogalom jelentőségének, sem a rá vonatkozó klasszikus megállapításoknak. Földesi elvtárs szerint nem ez a konklúzió. Mivel ragaszkodik ahhoz, hogy meghatározás *kell*, sőt meghatározás *van*, a problémákat úgy véli megoldhatóknak, hogy egymás mellé állítja és logikailag önállósítja őket. Így azonban az anyag filozófiai fogalmából két filozófiai anyagfogalom lesz. De vajon valóban megoldás ez? Világnézeti szempontból aligha szerencsés. A marxizmus ellenfelei nem fognak visszavonulót fújni attól, hogy két darab, gondolatilag még oly kristálytisztá, precízen meghatározott anyagfogalom áll a rendelkezésünkre. Ettől még — némi joggal — hivatkozva arra, hogy a két fogalom objektuma azonos, számonkérhetik tőlünk a két fogalom viszonyát. Mármost erre vagy megmerevítjük a két meghatározást, ragaszkodván a *különböző* fogalmakhoz, és viszonyukról elégnék tartjuk kijelenteni, hogy ugyanazon objektum *különböző* vonatkozásait tükrözik — ha pedig valaki ezt illogikusnak minősítené, röviden és semmitmondóan elintézzük a dialektikára való pusztán hivatkozással. Vagy pedig valóban megmagyarázzuk, tisztázzuk, bizonyítjuk, mit értünk tartalmuk dialektikus kapcsolatán — ebben az esetben viszont újra ugyanott vagyunk, ahol az imént. Egy tudományon belül két egymás-

nak ellentmondó anyagfogalom nem maradhat meg egymás mellett, mert az adott tudományág belső logikája is, a filozófia esetében pedig a világnézeti jelleg is követeli, elkerülhetetlenné teszi, hogy állandóan túllépjünk a kettősségükön. A szétválasztás zsákutca, vagy legfeljebb csak kerülő út az egységes fogalomhoz, amelyet a szóbanforgó meghatározások nem határoznak meg.

Földesi elvtárs cikkében igen sok megszívlelendő gondolat van, azon túl is, hogy, mint már mondtam, teljes okkal és joggal igyekszik a Sipos elvtárs által felvetett problémákat új, logikai szempontból megvizsgálni. Ha én most — természetesen — azokat a kérdéseket emeltem is ki, amelyekben nem értek vele egyet, az elmondottakból látható, hogy még ezekben is sok fontos vonatkozásban elfogadom az álláspontját. De nem tartom helytállónak és elfogadhatónak a logikai megfontolásaiból levont következtetéseit (a két önálló fogalommeghatározás bevezetésére vonatkozóan). Úgy gondolom, ehhez a konklúzióhoz nem tisztán az általa vázolt logikai gondolatmenet, hanem a már említett azon előfeltevéshez való ragaszkodás vezetett, amelyet a cikk első részében érint: az ti., hogy az anyagfogalmat meg *kell* határozni, sőt (legalábbis ismeretelméletileg) meg is határoztuk. Ez az előfeltevés szerintem nem eléggé megalapozott, ellentmondásokhoz, felemlés megdőléséhez vezet. Az persze igaz, hogy nem lehet egyszerűen „magától értetődőnek” elfogadni, hogy az anyagfogalmat nem kell meghatározni. De amellet, hogy az anyagfogalmat nem kell definiálni nem is pusztán az a meggondolás szól, hogy alapfogalom. Ez valóban túlságosan kevés volna. Hanem, úgy gondolom, elsősorban éppen egy olyan érv, amely a filozófia világnézeti jellegével van kapcsolatban. A filozófiának ugyanis mint ilyennek középponti kérdése az anyag—tudat viszony, amelynek materialista megoldását az anyagfogalom is tükrözi. Az imént igyekeztünk megmutatni, hogy *e viszony jellegéből következően*, ha a definíció formális eszközeivel közeledünk az anyagfogalomhoz, mindenképpen csak ellentmondásokat rögzíthetünk. És ha nem fogadható el (Földesi elvtárs szerint sem) meghatározásként *egy* olyan „definíció”, amely az ellentmondásokat egymás mellé rakja, miért lenne elfogadható *két* meghatározás, amely ugyanezt teszi, azzal a különbséggel, hogy egységük problémáját formálisan is odébbtolja és egy „magasabb” szférába helyezi? Nem realisabb és termékenyebb felfogás-e belátni, hogy ez esetben a meghatározás — éppen mert kevés — nem lehet az anyagfogalomra vonatkozó munkánknak sem célja, sem középponti kérdése, mert ez könnyen hamis vágányra terelheti a kutatást? Nem termékenyebb dolog-e abból kiindulni, hogy az engelsi és a lenini megállapítások nem meghatározások, hanem egy mélyebb tartalmi elemzés bizonyos fokozatai, amelyeket nem úgy kell „továbbfejleszteni”, hogy megpróbáljuk összekombinálni őket (ebben teljesen igaz van Földesi elvtársnak), de úgy sem, hogy mindenképpen igyekezzünk megvédeni legalább az egyik vélt „rangját”, mert ezzel végeredményben akarva-akaratlan csak konzerváljuk a problémát, amelyet meg akartunk oldani, és ráadásul azt a rossz gyakorlatot is — amely ellen pedig cikkében Földesi elvtárs is, úgy gondolom, igen helyesen érvel —, hogy ti. mivel ismeretelméletileg Lenin meghatározta az anyagfogalmat, a mi dolgunk ebből a szempontból elsősorban (sőt gyakran kizárólagosan) az, hogy megmagyarázzuk, mi mindent mond a lenini formula azon kívül is, amit kimond.

Mint láttuk, a két fogalom nem megoldás, „a” filozófiai anyagfogalom problémáit kell tehát kidolgoznunk. Ez a feladat pedig nem a meghatározás kérdése. Amennyiben Sipos elvtárs ebben az irányban tett kezdeményező lépéseket, a magam részéről teljesen egyetértek vele. De, ismétlem, abban, amit elmond, az anyagfogalomnak éppen az egységét nem tartom meggyőzőnek. Most már hozzátehetem: azt hiszem, ennek egyik oka az, hogy mintegy magától értetődően megtartja az anyag „meghatározásait”, és nem veszi észre, hogy így olyan helyzetet teremt, hogy míg egyrészt az anyag—tudat viszonyt tartalmi, dialektikus *egységet* kutatja, másrészt logikailag meghagy egy ellentmondásos, tisztázatlan kettősséget. Ezzel ráadásul akaratlanul még egy mellékvágányra vezető ajtót is nyitva hagy: noha a cikkeiben igazán nem azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan hangzik az anyag ontológiailag kibővített meghatározása, a megoldatlan logikai problémák önkéntelenül olyan irányba terelik a figyelmet, mintha az anyag—tudat viszony és az anyagfogalom kérdése végeredményben, sőt közvetlenül és egyszerűen a különböző vonatkozásokban való meghatározás problémája volna.

Természetesen tudom, hogy az elmondottakkal legfeljebb a talajt készítettük elő a következő kérdés feltevése számára: Ha elfogadjuk is, hogy az anyagfogalmat nem definiálnunk kell, hanem minél mélyebben kidolgozni és jellemezni, és az eddigi eredményeket is *így* kell értékelni, ezzel megoldjuk-e azokat a logikai jellegű problémákat, amelyekért a meghatározást elmarasztaltuk? Hiszen ha a különböző szempontból történő meghatározásoktól megköveteljük a logikus összhangot, a követelményt nem adhatjuk fel azzal az indoklással, hogy most nem meghatározzunk, hanem jellemezzük. A tartalmi elemzés is csak akkor szintetizálható egy fogalomba, helyesebben csak akkor tekinthető egy foga-

lom jellemzésének, ha a vonatkozások valóban kiegészítik egymást, logikus összhangban vannak egymással. Van-e, és ha igen, milyen jellegű ez az összhang az anyagfogalom jellemzése esetében?

A következőkben erről néhány szót. Nem kidolgozott megoldást, csupán néhány megjegyzést és elképzelést.

3.

Először is általában a két művelet különbségéről:

Egy bizonyos szempontból történő tartalmi elemzés nem tart igényt arra, hogy önmagában tisztázza a fogalom jelentését, ezzel szemben nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli, hogy tisztázzuk, méghozzá minél sokoldalúbban, a különböző vonatkozásokait. Egy olyan teljességre törekvés fér bele a sokoldalú tartalmi jellemzés fogalmába, amelynek van ugyan formai oldala is, de nemcsak, vagy nem elsősorban az, mint a tartalmat szükségszerűen leegyszerűsítve formalizáló definíció esetében.

Ami mármost konkrétan az anyagfogalmat illeti:

A filozófiai anyagfogalom jellemzésének két fontos aspektusa van: az ontológiai és az ismeretelméleti. A fogalom belső logikai egysége szempontjából mindenekelőtt a kettő egymáshoz való viszonyát kell tisztázni. Mivel azonban az ontológiai jellemzés tartalmára, természetére vonatkozóan sem tekinthető minden kérdés tisztázottnak, néhány olyan megjegyzéssel kell kezdenem, amely az anyagfogalom ontológiai vizsgálatának történeti fejlődésére vonatkozik.

Tankönyveink, jegyzeteink alapján a filozófiai anyagfogalom történeti fejlődését általában úgy szoktuk átfogóan jellemezni, mint amely az egyestől az általánosig haladt, pontosabban, mint amely a naiv materializmusnak valamely konkrét-egyedivel azonosított anyagfelfogásától a mechanikus materializmus különösen keresztül a lenini anyagfogalomig jutott el, amely utóbbi, az anyagot az egész objektív realitásra kiterjesztve, a maga nemében az abszolút általánost képviseli. Rendszerint nem vesszük észre, hogy ez a sematikus váz egyoldalúságánál fogva összekever, illetve elmos, differenciálatlanul hagy, vagy egyszerűen kizár bizonyos szempontokat.

Először is: Igaz, hogy az ókori naiv materializmus korlátozott szemléleti jellegénél fogva a világ archéját kezdetben valamely konkrét, *egyes* anyagformában (vagy formákban) ragadja meg. Ennélfogva anyagfogalma *tudományos* tartalmának elvontságát, ürességét jól jellemezzük, ha ennek az egyesnek korlátozottságára rámutatunk. Ez a jellemzés azonban így egyoldalú, kevés. A materialista anyagfogalom történetileg elsődleges jelentésének ugyanis kimutathatóan egy olyan *világnézeti* tartalma is van, amely egy isteni szellemi túlvilág tételezése révén megkettőzött misztikus világképpel fordul szembe, mint ilyen a világ anyagisága mellett foglal állást. Ez az anyagfogalom tehát a világ minden jelenségére, a tudatra is vonatkozik, *a világot mint belsőleg egységes totálitást jelöli*. (Erre egyébként Sipos elvtárs teljes joggal hívja fel a figyelmet). A materialista anyagfelfogás *általános* jellege ebből a szempontból szembeötlő. Azt jelenti-e ez, hogy a materialista anyagfelfogásban el kell választani egymástól egy világnézeti és egy szemléleti, illetve tudományos tartalmi szempontot? Nem, valójában a kettőt nem is lehet egymástól elválasztani, és ez igen fontos körülmény. A materializmus nem *deklarálja* a világ anyagiságát a misztikus-vallásos világképpel szemben, hanem ezt a világnézeti tartalmat már az ókori görög materialisták nézeteiből is csak a világ természetére, a jelenségek lényegére vonatkozó szemléleti, majd tudományos anyag alapján felépített *konkrét* elképzelésekből lehet *kifejteni*. A naiv materializmus arché-felfogásából, abból, hogy ez az elv anyagi jellegű, abból, hogy ez az elv maga fejlődik, megy át más jelenségekbe, maga alakul át, és így hozza létre a heterogén világot — valóban kifejthető egy olyan koncepció, mely szerint az anyag fogalma a totális világot jelöli. Ez a fogalom tehát felöleli a világ minden jelenségét, az emberi tudatot is, amelynek ebben a felfogásban kitüntetett szerepe még nincsen, tökéletesen beilleszkedik abba a naivnak elképzelt fejlődésfolyamatba, amelynek elve és kiindulópontja valamely konkrét anyag. Hogy tehát itt egy ontológiai szempontú anyagfelfogásról van szó, az nyilvánvaló. De az is kimutatható, hogy az ontológiai közelítés már itt is valami komplex jelleggel rendelkezik, amelyben világnézeti és tartalmi-szerkezeti vonatkozású elképzelések csak együtt, egymástól elválaszthatatlanul léteznek. Ez persze nem zárja ki, hogy ez az anyagfelfogás, világnézeti-tartalmi egységében tekintve, éppen tartalmi korlátoztságánál fogva egy olyan belső ellentmondás csíráját hordja magában, amely a későbbiek folyamán bomlik ki. A naiv materialista öselv még dialektikus elv, amely nem merevíti meg, nem tagadja meg a világ heterogenitását, de *elv*, *kezdet*, és mint ilyen lehetőség arra, hogy merev lényeggé, változatlan szubsztánummá

tegyék. A mechanikus materializmus anyagfelfogására ez is jellemző lesz, és nem is utolsósorban. — De ennyi is elég ahhoz, hogy az elmondottakból levonjunk néhány következtetést a dialektikus materializmus anyagfogalmára vonatkozóan.

Az, hogy a világon nincs más, csak a mozgásban levő anyag, a dialektikus materializmus alaptétele. Ez a tétel nyilvánvalóan olyan általános elvet fogalmaz meg, amely a marxizmusnak az *anyagfogalmát* is jellemzi, általában körvonalazza. De azt jelenti-e ez, hogy a dialektikus materializmus lényegében *átveszi* a naiv materializmus anyagfogalmát, mivel hogy a fenti tétel alapján ugyanúgy a világra mint totalitásra vonatkoztatja, mint amaz? Ha igaz az, amit fentebb a naiv materialista anyagfogalom világnézetileg hangsúlyos jelentésének és konkrét tartalmának egységéről mondtunk, nyilván nem ezt teszi. A materializmus nem vesz át elvont világnézeti tartalmakat, hanem mindig az éppen korszerű tudományos anyagból kell őket kifejtienie. (Pontosabban: átveheti őket *kiindulópontul*, amelyet azonban az adott kor tudományos színvonalán kell igazolnia, vagy elvetnie, egyszerűen kidolgoznia.) Ezért az elmúlt évek egyoldalúra szűkített felfogásával szemben még nem a marxista anyagfogalom teljessé tétele az, ha felhívjuk a figyelmet az imént említett tétel és az anyagfogalom kapcsolatára, mert e tétel „jogaiba való visszaállítása”, az anyagfogalom teljessé tétele csak úgy történhet meg, ha a modern tudomány tényeiből merített tartalomról szűrjük le. A kérdés ezért úgy merül fel, hogy a modern tudományos eredményekből ki lehet-e fejteni egy olyan filozófiai anyagfogalmat, amely a világot a maga totalitásában jelöli. Természetesen a fenti alaptétel maga sem levegőre vagy egy puszta világnézeti állásfoglalásra épül, hanem fontos tudományos eredményekből — olyanokból, mint például az, hogy a világnak nincs semmiféle végső építőköve, hogy a tulajdonság és a tárgy nem valamiféle metafizikus kettősség, különválasztásuknak mint minden absztrakciónak csak bizonyos határok között van értelme stb. — valóban körvonalazható a materialista anyagfogalom fenti jelentése, de éppen a korszerű filozófiai anyagfogalom szempontjából távolról sem dolgoztuk még fel eléggé a tudományos tényeket. A történeti-világnézeti érvet pedig csak ez teheti hitelessé.

Másodsor: Egészen világos, hogy amikor elemezni kezdjük a naiv materializmus anyagfogalmát, amikor megállapítjuk, hogy történeti korlátoltságánál fogva egyes és általános belső, még kibomlatlan ellentétben ötvöződik össze benne — az anyagfogalomnak egy ontológiai megközelítésével van dolgunk, amely a tudatot csak mint a többi jelenséggel egységben levőt kezeli. Amikor a mechanikus anyagfelfogást mint a történeti fejlődés következő fokát egészében úgy jellemezzük, hogy egy különös formában merevíti meg, egy holt lényegre korlátozza az anyag fogalmát, s ezzel világnézetileg is ellentmondásos helyzetet teremt, még mindig nyilvánvalóan ontológiailag megfogott anyagfogalmat értékelünk. Ez az ontológiai fogalom tehát a naiv felfogásban csírájában, a mechanikus értelmezésben kifejtett formában belső ellentmondással terhes. Fel lehet-e oldani tudományos alapon ezt az ellentmondást? Erre a kérdésre, az anyagfogalom történeti fejlődését vizsgálva mi határozott igeunk szoktunk felelni. Lenin a fizikai idealizmussal szembe fordulva az anyagot mint az objektív realitást jelölő fogalmat dolgozta ki, s ezzel — mondjuk — filozófiai általánosságában ragadta meg, ellentmondásait megoldotta. Csakhogy a lenini jellemzés mint *objektív* realitást, ismeretelméleti szempontból, a tudattal szembeállítva ragadja meg az anyagfogalmat. Ha ez a történetileg végigkísért ellentmondás megoldása, ebből tulajdonképpen az következik, hogy egy ontológiailag egységes anyagfogalmat *nem lehet* kidolgozni, az ontológiai szempontot fel kell váltania az ismeretelméleti közelítésnek, tehát tulajdonképpen egy új anyagfogalomnak. Még ha így volna is, az a bizonyos egyes—különös—általánosséma mindebből semmit sem fejez ki, különböző szempontokat összemoss. Ráadásul ez így aligha igaz. Az imént utaltam rá, hogy nem egyszerűen az objektív idealizmussal szembeni világnézeti állásfoglalás, hanem modern tudományos eredmények körvonalazzák a világot totalitásában tükröző korszerű anyagfogalmat. Ez pedig azt jelenti, hogy a marxista filozófia valóban megoldja az anyagfogalom érvényét korlátozó belső ellentmondást, az *ontológiai* síkon felmerült ellentmondást. Az említett alaptétel tulajdonképpen ezt tükrözi, még ha az anyagfogalomra vonatkozó konkrét munkánk ezt eddig szinte negálta is. (Ami viszont a történeti séma kritikátlan ismételgetésében is kifejezésre jutott.)

De hát akkor nem lenne igaz az, hogy az ontológiai és az ismeretelméleti szempont között szoros összefüggés van, méghozzá olyan értelmű, hogy az ontológiai elvezet az ismeretelméleti vizsgálathoz? És nem lenne igaz az, hogy a lenini anyag-jellemzés egy filozófiai magassabbrendű megoldást jelent, mint a történetileg előbb felmerült felfogások?

Meggyőződésem, hogy ez mind igaz. Az anyagfogalom ontológiai vizsgálata kezdetől *különböző jelenségek*, majd egyre világosabban *különböző mozgásformák* egymáshoz való viszonyának vizsgálatát is jelenti. Az anyagfogalom világnézeti hangsúlya miatt pedig

az emberi tudat lényegének értelmezése a materialista filozófiában is elég hamar viszonylag önálló érdeklődés tárgya lett. Sipos elvtársnak igaza van: az emberi tudat sajátos funkciójának ismeretelméleti vizsgálata mindemellett csak későn, a szubjektív idealizmus térhódításával kapcsolatban kapott egyre jelentősebb hangsúlyt. Ehhez azonban hozzá kell még tenni két körülményt. Először is azt, hogy nemcsak arról van szó, hogy a jelenségek ontológiai síkon való materialista vizsgálata *vezetett el* az ismeretelméleti kérdések felferüléséhez, hanem többről, arról, hogy a különböző materialista tanítások tudatfelfogását lényegében mindig *meghatározta* az (ontológiai) anyagfogalom rájuk jellemző adott felfogása, ilyenformán kétséget kizáróan az ismeretelméleti koncepciók az ontológiai felfogáson belül, abba beleilleszkedve jöttek létre. Másodszor, az ismeretelméleti problémák előtérbe kerülésének mélyebb tudományos oka is van: a dialektikus összefüggések tudományos feltárása általában a mozgásformák minőségi különbségére, sajátosan a tudattal kapcsolatban a megismerés problémáinak dialektikus megoldására irányította a materializmus figyelmét. Ez utóbbi tudományos követelmény plusz a szubjektív idealizmus elleni világnézeti harc szükségessége azt eredményezik, hogy a dialektikus materializmusban egyrészt az anyagfogalmat már nem lehet kidolgozni, tudományos tartalommal megtölteni anyagi és tudat ismeretelméleti viszonyának tisztázása nélkül, másrészt, hogy a tudatra vonatkozó ismeretelméleti megoldások nem mechanikusan, hanem nehezebben felmérhető, bonyolultabb összefüggésekkel illeszkednek be az anyag ontológiai felfogásába. De baillieszkednek. És ez Lenin anyagjellemzésére is igaz. A fentiekből következik, hogy amikor ő ismeretelméleti szempontból vizsgálta, igen lényeges szempontból jellemezte az anyagfogalmat. Amit pedig elmond róla, az azért több, filozófiaiilag magasabbrendű, a történeti előzményeknél, mert egy tudományosan magasabb rendű, a mozgásformák minőségi sajátosságait, dialektikus összefüggéseit is figyelembe vevő ontológiai anyagfelfogással összhangban, annak alapján jött létre.

Az anyagfogalom ontológiai és ismeretelméleti jellemzésének logikus összhangja azt kell hogy jelentse, hogy az anyag fogalma az ismeretelméletben is ugyanazt az objektumot, tehát a világot totalitásban jelöli. Vajon megvan-e ez az összhang?

Ha csak azt látjuk meg, hogy az ontológiai szempont az anyag—tudat viszonyt egységük, az ismeretelméleti pedig ellentétük, szembenállásuk oldaláról tükrözi, sohasem jutunk tovább egy feloldhatatlan logikai ellentmondásnál. Valójában azonban az ismeretelmélet is csak bizonyos szempontból állíthatja a kettőt szembe egymással, *ismeretelméleti* egységükön belül.

Anyag és tudat egy bizonyos szembeállításával az ontológia is operál. Amikor ugyanis a fejlődés problémáját vizsgálva megállapítja, hogy a tudattal rendelkező ember az alacsonyabbrendű anyagformák fejlődésének terméke, az embert (s így az emberi tudatot is) az elsődlegesség-másodlagosság *történeti* kérdésében szembeállítja a többi anyagformával. Tulajdonképpen persze ez nem anyag és tudat, hanem az anyagi világ egy meghatározott jelenségének szembeállítása a többivel, méghozzá olyannak, amelynek lényeges jellemzője az, hogy tudatos. Az ismeretelmélet végeredményben ugyanebből az ellentétből indul ki, amikor nem történetileg, hanem a megismerés szemszögéből szembeállítja egymással a megismerő embert, a *szubjektumot* és a megismerés *objektumát* képező világot. Észert a tudat *anyagi* jelenségek (az ember és a rajta kívüli világ) sajátos kölcsönhatásának, elsősorban az objektumok visszatükrözésének folyamata. Ebben az alapvető ismeretelméleti objektum—szubjektum viszonyban tehát még nem az anyag és a tudat áll szemben egymással. Az ismeretelmélet azonban magát a kölcsönhatást mint *megismerést* vizsgálva, a folyamat specifikumait kutatva tovább megy. Feltárja, hogy a folyamat *eredménye* az objektumokként szereplő jelenségek sajátos reprodukálása, a világ megkettőzése az ember agyában. Eme belső világ és a külső között sajátos megfelelés és különbség van, lévén a tudati világ a tárgyról szerzett, de a szubjektumtól nem független ismeretek, tudati képek rendszere. A képmás egybevetése a tárggyal — egy olyan szembeállítás tehát, amelynek pólusai most már nem az objektum és a szubjektum, hanem az objektum és a szubjektumban kialakult *szubjektív képmás* — a materialista ismeretelmélet számára alapvető ellentétet tár fel: az *elsődleges* objektív világ és a *másodlagos* tudati képmás feloldhatatlan ellentétét. A tárgy—képmás szembeállítás tehát nyilvánvalóan absztrakció, de az ismeretelmélet számára fontos absztrakció eredménye, amely szükségszerű következménye annak, hogy az ismeretelmélet egy bizonyos szempontból közelíti meg az ember és a külvilág közötti kölcsönhatás folyamatát. A képmás természetesen nem valamiféle mozdulatlan, holt képződmény, hanem sűrített, megragadható formában maga a folyamat, a megismerés folyamata. Ilyenformán tehát az ismeretelmélet az objektum—képmás viszonyt elemezve, feltárva, tulajdonképpen úgy jár el, hogy mintegy a tudatra ruhazza a szubjektum megismerő funkcióját, helyesebben a tudat mozgásában ragadja meg és tanulmányozza ezt a funkciót.

Így jut el tehát az anyag—tudat szembeállításához. De mit jelöl itt ez az anyagfogalom? Kétségtől első közelítésre ez egy „más” fogalom, mint amelyet az ontológiai vizsgálat eredményezett. „A tudattól független objektív realitás” — mondjuk Lenin nyomán, és vajon nem azt jelenti-e ez, hogy ismeretelméletileg a tudat nem-anyag, egyértelműen és csak nem-anyag, az anyag fogalma pedig így a tudatot magában nem foglaló valóság? Ez az értelmezés azonban az objektum—képmás ellentét megmerevítése, abszolutizálása, amely figyelmen kívül hagyja azt a belső mozgást, amely pedig szintén lényeges jellemzője. A szubjektum megismerésének tárgya mindenekelőtt a rajta kívül, tőle függetlenül létező világ. Konkrétan soha, elvileg azonban — mivel a materializmus szerint a megismerésnek nincsenek elvi határai — ez a tárgy az *egész* külső világot jelöli. De csak a *külső* világot? Nem, a világ megismerhetőségének tétele a szubjektumra mint szubjektumra, tehát belső világára is vonatkozik. Az ember megismerheti saját tudatának törvényeit is. Az ember mint megismerő és a tudat mint a megismerés tárgya — ez nyilván ugyanaz az objektum—szubjektum viszony, mint amelyből az ismeretelmélet kiindul. Csakhogy ebben a relációban a tudat más szerepet tölt be, mint az imént. Megmarad az objektum—képmás ellentét? Kétségtől megmarad. Éppen csak az objektív realitás elvi értelme a világot mint *totalitást* jelölő fogalomná tágul. Igen, de ezzel elvesz minden elvi különbség is a tudat és a tőle függetlenül létező külső világ anyagi jelenségei között — mondhatná valaki. Nem, nem vész el. Az objektum—képmás viszony belső rugalmasságában kifejezésre jut a tudat ellentmondásos, ha úgy tetszik „kettős” természete: egyrészt anyagi jelenség, másrészt képes arra, hogy tükrözze a világ minden jelenségét. Azért lehet a megismerés objektuma, mert anyagi, de amikor megismerjük, visszatükrözés, képmás-minőségében ismerjük meg. A külső világ tárgyai nem rendelkeznek ezzel a kettős jelleggel. Mindebben teljes kifejezést nyer a tudat magasabbrendűsége is, függősége, másodlagos jellege is, egész ellentmondásos lényege, méghozzá úgy, mint az anyagi világon belül létrejött reális ellentmondás.

A logikai problémák megoldásának nyitja tehát, úgy gondolom, az, hogy lássuk meg és ne toljuk a háttérbe az *egységet* sem, azt, amelyet az anyag—tudat relációban az *ismeretelmélet* is felismer és hangsúlyoz. Hiszen láttuk: az objektum—szubjektum viszonyban vitathatatlanul anyagi jelenségek kölcsönhatásából indul ki. Jogos és szükséges absztrakció útján eljut az objektum—képmás tartalmi, elvi ellentétéhez, ezzel az anyag—tudat szembeállításához. De ez az absztrakció nemcsak az ismeretelméleti ellentétet tárja fel, hanem kifejezi azt is, hogy ez az ellentét viszonylagos, az anyagi világon belüli ellentét, amely csak egy bizonyos szempontból, az elsődlegesség kérdésében feloldhatatlan.

Az anyag fogalma tehát a dialektikus materializmusban a világ jelenségeit totalitásokban jelöli. De a totalitás nem ellentmondásmentes azonosság. Az ismeretelmélet mindezt logikusan megerősíti.

Az elmondottak az anyagfogalom jellemzésének természetesen legfeljebb csak valamiféle váza. De ha ez a váz akárcsak főbb vonalaiban is helyes, akkor tennivalóinkra nézve számos következtetés folyik belőle. Éspedig: az anyagfogalom filozófiai jellemzése sohasem maradhat el az adott kor tudományos színvonalától. Nincs egyszer s mindenkorra kielégítő jellemzés, mert konkrét igazságból mindegyik előbb-utóbb legfeljebb általánosan igaz, de tudományosan már keveset mondó tétellé (vagy tételekké) válik, abszolutizálása tehát csak a fogalom kiüresítésére vezethet. Helyes tehát, ha az anyagfogalom korszerű színvonalra emelését célul tűzzük ki. De mivel ezt az igényt a természeti lét, a társadalmi lét és — nem utolsósorban — az emberi pszichikum különböző vonatkozásait tanulmányozó tudományok eredményei és problémái sürgetik, nemcsak az ontológiai vonatkozások kidolgozásáról van itt szó. Tény, hogy ezekről is. Tény, hogy hangsúlyoznunk kell őket, nemcsak fontosságuk miatt, hanem azért is, mert az utóbbi években elhanyagoltuk őket. De úgy gondolom, a tudományos eredmények nem kevésbé sürgetően vetnek fel olyan problémákat is, amelyek az anyag és tudat *ismeretelméleti egységére* vonatkoznak. Ez az egység nemcsak az anyagfogalom logikája szempontjából fontos. Logikailag, úgy gondolom, elsősorban a tudat objektum szerepében ragadható meg. De mennyi *tartalmi* probléma kifejeződése ez, amelyek megoldása nélkül nincs marxista ismeretelmélet! Olyanoké, mint a tudati tükrözés fogalmának, a tudat társadalmiságának, a megismerés célszerű jellegének, a gyakorlat ismeretelméleti szerepének kérdése például. Ezeket és a többi ilyenfajta problémákat kell tanulmányoznunk, ontológiai és ismeretelméleti síkon egyaránt. Csak ezek tudományos megoldásából vonhatjuk le az anyagfogalom korszerű jellemzésére vonatkozó következtetéseket. Az anyagfogalom kidolgozása ilyenformán ugyan sokkal szélesebb körű és nehezebb feladat, de nem hiszem, hogy haszontalanabb, sőt azt sem, hogy eredményét tekintve kevésbé egységes lenne, mintha a meghatározás problémáinak megoldására korlátoznánk munkánkat.

Rózsahegyí Tiborné